

## Iz oslobodilačke borbe naroda Konavala

Jedan plamen uništenja na Mećajcu kod Cavtata sijao je duboko u noć 18. oktobra 1944. godine. Podmetnuli su ga njemački okupatori u svom rušilačkom bijesu, u nastojanju da iza njih ostane prah i pepeo. A upravo je taj plamen uništenja označio radost, pobjede i slobode, buktinju novog života u socijalističkoj zemlji. Te večeri Druga dalmatinska proleterska brigada uz pomoć Konavoskog partizanskog odreda i Bokeljske brigade oslobodila je Konavle i nastavila s operacijom zauzimanja Župe Dubrovačke i Dubrovnika, u koji je s drugim jedinicama naše JNA prodrila istog dana.

Za to oslobođenje, čiju 20-godišnjicu upravo slavimo, narod Konavala dao je veliki ljudski, ekonomski i politički doprinos. Oko 1.500 Konavljana učestvovalo je u narodno-oslobodilačkom ratu, a najmanje 156 sinova i kćeri tog relativno malog područja ostalo je zauvijek na raznim frontovima narodne revolucije. Tome treba dodati da je više od 300 učesnika NOP iz Konavala bilo zatvoreno ili internirano u zatvorima i logorima okupatora i domaćih kvasilinga.

### SOCIJALNO-EKONOMSKE PRILIKE

Formiranju radničkog i seljačkog pokreta i revolucionarne partije prethodio je kao i drugdje dug društveno-ekonomski i historijski proces. U tom pogledu naročitu ulogu igraju agrarni odnosi koje treba tretirati u relacijama konavoski kmet — dubrovački gospodar, zatim kasnije kroz odnose zemljoradnika sa seoskim i gradskim trgovcima, bankom i sličnim.

Antagonistički odnosi u konavoskom društvu radali su razne oblike borbe ugnjetenih, koja je i na ovom području prošla sve stadije od spontanosti do suvremene organizacije. Da navedemo samo poznate »bune soli« nazvane tako prema jednoj odluci Dubrovačke Republike o obaveznoj kupnji soli koja je dovela do krvavog razračunavanja sa predstavnicima ove aristokratske republike. Poznate su također ustaničke borbe braće Lasića, koje se nastavljaju ne samo u vrijeme Dubrovačke Republike nego i kasnije pod francuskom i austrijskom okupacijom.

Postojala je relativno rano ekonomsko-društvena osnova da se u Konavlima osnivaju narodni i demokratski pokreti ili grupe. Narodna stranka je u svoje vrijeme predvođena Mihom Klaićem i Antunom Bećinom odigrala veliku ulogu u političkoj i prosvjetnoj emancipaciji Konavljana, u buđenju nacionalne svijesti. Od tog vremena do prvog svjetskog rata u Konavlima je poniklo niz utjecajnih i vrlo obrazovanih ljudi koji su u ovom ili onom pogledu, svaki na svoj način i u određenim sredinama stvarali fondus koji ulazi u istoriju ovog kraja, ali ne samo ovog kraja. Da spomenemo samo Budmana, Pulića, Zoru, Rešetara, Bogišića, Bukovca, Supila i druge.

Kao mornari, trgovci, ratnici brojni Konavljani dolazili su u dodir sa ostalim svijetom. Pri kraju prvog svjetskog rata mnogi su se upoznali sa idejama socijal-demokratske i lenjinove partije, a nije mali broj učesnika pokreta kojima je bio cilj uništenje austro-ugarske monarhije. Našli su se u Ustanku mornara u Boki i Puli, u raznim garnizonima, u takozvanom zelenom kadru itd. U prvim posljeratnim izborima Komunistička partija Jugoslavije po broju glasača bila je na drugom mjestu, a njena zabrana uslovlila je da se nezadovoljstvo seljaka sa umjetnom tvorevinom kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca, kanališe u građanskim partijama, prije svega u Radičevoj Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Rijeka nezadovoljnih seljaka slijevala se tada u ovu stranku koja je tada obećavala neki socijalno-ekonomski program i neki izlaz. Jugoslavenska radikalna zajednica i Jugoslavenska nacionalna stranka imala je pretežno pristalice u trgovačkim i sličnim krugovima, a program vjerskih organizacija ponajmanje je bio vjerski, a najčešće politički do ekstrema da se na kraju pretvorilo u intelektualnog začetnika ustaštva i fašizma raznih boja.

O ekonomsko-socijalnim prilikama tog perioda najrijetkije govori podatak da je preko 90 posto Konavljana du-

govalo trgovcima, banci i zelenašima. Računa se da su dugovi bili veći od ukupne vrijednosti materijalnih dobara ovog područja. Trgovački račun je prost — svaka tri mjeseca obračunavala se kamata na kamatu, a kamatna stopa iznosila je 18 posto. Tako bi za dvije godine narasla na sto posto!

Postojali su objektivni uslovi za formiranje jednog istinski naprednog i demokratskog pokreta, ali iz raznih razloga do toga nije došlo. U tom političkom vakumu šćarila je kasnije Mačekova Hrvatska seljačka stranka kojoj su svoje glasove dali stanovnici tog kraja i 1935. i 1938. godine. No njihova se očekivanja nisu mogla ispuniti. Ta je stranka radila za ondašnju hrvatsku buržoaziju, za ovjekovječenje kapitalističkog društva, za status monarhije.

### FORMIRANJE NAPREDNOG POKRETA

Silom ekonomsko-društvenog razvitka progres je ipak morao postojati. Morale su se javiti snage koje su nosile napredak i suvremeni radnički pokret.

Za razvijanje i krajnji cilj demokratskog i radničkog pokreta u Konavlima sasvim je svejedno odakle je dolazio. On je u datim prilikama morao doći sa strane, od radničke klase, koja je jedina mogla i bila pozvana da objedini istinske interese seljaka i radnika u jedan revolucionarni pokret.

Između Konavala na jednoj strani, zatim Boke, Hercegovine i Dubrovnika s druge, odvijao se živ robni i ljudski saobraćaj. Razmjena roba, kulturnih dobara i ljudi dovela je i do »razmjene« ideja i formi organizacije. A revolucionarne ideje i praksa mogle su naći povoljno tlo upravo u Konavlima. U toj »razmjeni« naročito aktivni su bili komunisti — studenti i radnici iz Boke, Hercegovine i Dubrovnika. Treba konstatirati da su veze sa naprednim pokretom Dubrovnika bile najlabavije i rijetke zbog nerješениh pitanja u tom pokretu grada i njegovih subjektivnih slabosti, u to vrijeme neposredno pred rat. Sretna je okolnost da je taj uticaj dolazio upravo iz Boke i Hercegovine jer je to bio živ primjer da se nacionalno, socijalno i političko pitanje svakog naroda može jedino ispravno i kompletno riješiti zajedničkom borbom svih naroda na čelu s komunistima. To su bili prvi temelji istinskog bratstva i jedinstva naroda ovih krajeva, koje će postati neobično važno u događajima koji će slijediti. Da spomenemo samo da su jedno vrijeme 1935. i 1936. godine na granici između Konavala i Hercegovine zbog nerješениh imovinskih odnosa ispaše stoke i sl. među selima trajali sukobi koji su poprimali čak i oružane oblike i da su ti sukobi posredstvom naprednih ljudi izgladjeni i zamjenjeni prijateljstvom koje se nije prekidalo ni u najtežim danima. Između Vataja, Vodovađe, Mrcina i Dunava s jedne i Zubaca i Kruševica s druge strane odvija se, kao i među drugim selima Konavala i Hercegovine živa razmjena dobara.

S ekonomskom razmjenom između Konavala, Boke i Hercegovine sve je češća društvena, kulturna i politička suradnja, do organizirane partijske suradnje. Prva jezgra naprednog pokreta stvorena su u Dunavama, Vodovađi, Grudi, Mrcinama, Pločicama i Vitaljini upravo posredstvom domaćih ljudi. Ti punktovi stvoreni su u nizu konavoskih kuća — na primjer u kući seoskog učitelja Dušana Grahalića u Pločicama, zemljoradnika Balda Katića u Mrcinama, Pava Čupića u Vatajama, Ivana Gruberu, brijača i Miha Alvića — Mikote, poštaru u Grudi, trgovačkog pomoćnika Paska Čupića u Bačevu Dolu, Vukana Bećira, zemljoradnika u Pločicama itd, itd. U to vrijeme najmasovniji uticaj Partija je imala u Dunavama u kojima se najmanje deset porodica komunistički osjećalo.

Posredan uticaj na prilike u Konavlima imao je tada kasniji narodni heroj Sava Kovačević, a direktan ondašnji komunisti iz Boke narodni heroj Nikola Đurković, električar Jugoslav Grahalić — Jugole, fotograf Antun Lukateli — Tončić, trgovački pomoćnik Pasko Čupić i mnogi drugi pretežno studenti — komunisti. Iz Kruševica najčešće je s Konavljanima kontaktirao Nikola Čirović, zemljoradnik. Veoma koristan politički radnik bio je kasniji narodni heroj Vlado Segrt, koji

je jedno vrijeme bio na odsluženju rezerve u vojnoj jedinici u Grudi. U istom pravcu djelovali su i pojedini radnici — nadničari u Konavlima kao na primjer Jovan Ratković i Milan Vice sa Zubaca i drugi.

Poznato je da su u nekoliko navrata ovo područje posjetili dubrovački komunisti tipograf Bruno Radeljević, građevinski radnik Martin Klarić i studentkinja Marija Radeljević.

Uticaj ovih drugova vršio se gotovo svakodnevno i na odgovarajući način — organizovano i spontano. Tokom dvije-tri predratne godine na izlete u Konavle dolazili su radnici, studenti, i đaci iz obližnjih krajeva, da prigodom narodnih praznika održe javni politički zbor, sastanak, priredbu ili razgovor na primjer u Dunavama, Vatajama, Mrcinama, Grudi, Pločicama ili Vitaljini. Napredni Konavljani odlazili su na sastanke i izlete s komunistima i susjednim seljacima iz Hercegovine i Boke u planinu Bjelotinu, Bijelu Goru i na druga mjesta. Ponekad su ti zborovi i izleti pretvarani u javne komunističke skupove, a prisutni su javno ispoljavali svoja politička raspoloženja.

Ljeti 1940. godine u školi u Dunavama pred oko 50 do 60 ljudi iz tog i susjednih sela održan je javni sastanak na kome je govorio Bruno Radeljević iz Dubrovnika. Na sastanku je data otvorena podrška politici i akcijama Komunističke partije Jugoslavije u njenoj unutrašnjoj i vanjskoj djelatnosti. Poslije izvjesnog vremena na istom mjestu Antun Lukateli i Dašo Pavičić iz Herceg-Novog organizirali su priredbu komunističkog sadržaja uz prisustvo velikog broja ljudi, pa je poslije priredbe došlo do većeg sukoba sa žandarima. U nizu javnih istupa i protesta treba spomenuti otvoreno pjevanje revolucionarnih pjesama i izvikivanje parola grupe dunavskih omladinaca u Čilipima zbog čega su 1939. godine odgovali pred sudom u Dubrovniku.

U tim godinama u Grudi radi biblioteka sa marksističkim knjigama i beletristikom u brijačnici Ivana Grubera, a u mjestu je osnovan i prvi odbor narodne pomoći. U Dunavama je 1939. godine razbijena Seljačka sloga koju su pokušali u svoje ruke uzeti mačekovci.

Postojali su svi uslovi da se već tada u Konavlima obrazuju prve ćelije Komunističke partije, ali do toga dolazi nešto kasnije. Osnovane su istina prve grupe simpatizera KP u Pločicama, Grudi, Dunavama i Vatajama, a 1940. godine i prvi aktiv SKOJ-a od pet članova u koji su ušli Mladen Grahalić, Vido Miloglav, Vlaho Muhoberac, Branimir Astić-Miro i Božo Miloglav. U nekim drugim selima osnovane su omladinske grupe koje su kasnije prerasle u aktive SKOJ.

## U DANIMA KAPITULACIJE I IZDAJE

Pred sudbonosne dane koji su nailazili napredni pokret u Konavlima, osobito u njegovom istočnom dijelu, uhvatio je solidan korjen po masovnosti i aktivnosti. Taj je pokret bio u toku događaja, imao je pravilnu orijentaciju i pravilan stav po pitanjima koji su tada bili u centru pažnje. Sve je to omogućavalo da se zdravo rasuđuje i radi i da se spremno dočekaju događaji koji su nailazili. Znalo se je iz proglasa, letaka, brošura i ličnih kontakata sa komunistima za direktive i odluke Centralnog komiteta KPJ oko stvaranja Narodnog fronta, linije odbrane zemlje, itd. Simpatizeri KP i ostali napredni ljudi i patrioti odazvali su se na poziv da brane zemlju od fašizma.

Kao što je poznato izdajom buržoazije, koja je dugo pripremana, stara Jugoslavija se nije održala. Njena vojska položila je oružje samo za nekoliko dana.

Prevareni i razočarani vojnici vraćali su se i kroz Konavle kućama. Dane takozvanog prevrata koristili su i u Konavlima pojedini špekulanti, osobito u Grudi, za svoje bogaćenje, a jedna, iako malobrojna grupa pljačkaša sačekivala je na Debelom brijegu vojnike i oficire i pljačkala njihovu ličnu imovinu — prstenje, satove, zlato i sl.

Obraz su po ko zna koji put opet spašavali napredni ljudi i komunisti, koji su se ogradili od takvih pljačkaša i što šta spriječili ličnom intervencijom. Ti ljudi radili su po ljudskoj savjesti i prethodnim direktivama. Pomagali su vojnima da lakše prođu itd. Usto su prikupljali odbačeno oružje i municiju i spremali na sigurna mjesta. Treba podsjetiti da tada u Konavlima nije bilo ustaša, ali da su njihov posao završili pripadnici Seljačke zaštite i uprave općine koja je došla poslije osnivanja kraljevske banovine Hrvatske, uz iz-

dašnu pomoć klera. Organizator rulje koja je u Grudi razoružala i pljačkala bio je ondašnji tajnik općine Ivo Memed.

U tim danima i u Konavlima jedino komunisti nisu izdali svoj narod. Sve građanske stranke, kler, trgovci i drugi stavili su se ili na stranu okupatora i domaćih kvistinga ili su se pritajili u očekivanju »boljih dana«. Vođe HSS u Konavlima radile su prema pozivu Mačeka iz Zagreba kojim su navedeni na otvorenu suradnju sa ustašama i talijanskim fašistima. Pripadnici klera radili su u duhu biskupskih poslanica koje su pozivale vjernike da surađuju sa vlastima i katoličkom tzv. Nezavisnom Državom Hrvatskom. Kao ustaške kolovođe među popovima isticali su se Antunović iz Čilipa i Jelinović iz Grude. Par mladića koji su se tada regrutirali u ustaše to su učinili njihovim nagovorom. Oni i drugi dali su odlučujuću podršku uspostavljanju ustaške vlasti i vlasti okupatora, mobilizaciji za tzv. Hrvatsku legiju, domobrane, za odlazak na ropski rad u Njemačku i sl.

Tih dana Hrvatska je, kao i ostale jugoslavenske zemlje podijeljena. Granica između talijanske zone i tzv. NDH prolazila je sredinom Konavskog polja dijeleći Konavle na dva dijela — na istočni talijanski i zapadni koji je pripao NDH. I za zavedene ljude to je bio očiti znak izdaje i rezultat okupacije.

Nekoliko dokumenata iz tog perioda govori o »klimi« i raspoloženju u redovima tadašnjih građanskih partija i nekih drugih slojeva:

»Čekat ću svršetak rata i do tada pomagati ustašama«, izjavio je jednom predstavniku NOP u Dubrovniku ondašnji prvak HSS Roko Mišetić, kada mu je ponuđena platforma borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. »Za mene je poglavnikova želja, izjavljuje tih dana dubrovački pop Josip Šmit, da iskreno surađujem sa savezničkom talijanskom vojskom, koju ja u svakoj prilici izvršavam«. Vođe Jugoslavenske radikalne zajednice, Jugoslavenske nacionalne stranke u Dubrovniku također su odbili suradnju sa komunistima i izjavljivali da priznaju jedino kralja Petra i izbjegličku vladu. Slično su radili i izjavljivali i odgovarajući predstavnici u Konavlima.

## PRIPREMA ZA USTANAK

Za većinu naroda u Konavlima već je tada, u prvim danima okupacije, bilo jasno da novostvoreno stanje nije izlaz iz njihovih socijalnih i političkih stremljenja. Prvih dana nakon okupacije u Konavle se vraćaju mobilizirani simpatizeri Partije, a iz Boke i Hercegovine od ranije poznati komunisti koji ljude pripremaju za borbu protiv okupatora, tumače im novonastalu situaciju i upućuju na mjere koje treba preduzeti da se izvojuje konačno oslobođenje, među kojima je prije svega oružani ustanak naroda, koji će uskoro izbiti na susjednim područjima, a u kojemu će Konavle biti neposredna pozadina i aktivni dio.

U danima kapitulacije simpatizeri Partije bili su sklonili oko 500 pušaka, veći broj mitraljeza, revolvera, municije, vojničkih odijela i ostale opreme. Nešto kasnije iz zgrade gradske općine, iz pumphauza kod Grude i na drugim mjestima oteto je još oružja, a izvjesnu količinu ponudili su pojedinci besplatno ili za novac.

Jedan od prvih dogovora, vjerovatno i prvi, radi priprema za ustanak održan je krajem maja 1941. godine kod zgrade osnovne škole u Vodovađi. Tadašnji električar u Grudi, član KP, Jugole Grahalić, pozvao je na taj sastanak Stijepa Obradovića, Pava Čupića, Nika Obradovića, Boža Čupića-Bobajla, Ivana Bagoju, Vuka Lasića i još neke drugove. Slični sastanci u isto vrijeme održani su sa većom grupom drugova kod Petrove crkve u Karasovićima, a kasnije sa predstavnicima Konavala u Kruševicama. Na tim sastancima utvrđeno je šta sve treba preduzeti za pripreme ustanka u političkom, organizacionom i vojnom pogledu. U Kruševicama je sastankom rukovodio Nikola Đurković, a kod Karasovića Jugole Grahalić.

Tada su ostvarene vrlo solidne veze sa partijskim komitetima u Boki i Hercegovini i te su veze redovno funkcionirale. Sa Dubrovnikom funkcionirala je samo veza sa SKOJ-evskom organizacijom posredstvom Vlaho Muhoberca, tadašnjeg učenika, Frana Simonija — Miše, studenta iz Dubrovnika i ondašnjeg sekretara mjesnog komiteta SKOJ Miloša Žuvele. Marija Radeljević jedno vrijeme radila je u Konavlima dok se bila sklonila od hapšenja u Dubrovniku kod rod-



bine u Popovićima. S Konavlima se još iz Dubrovnika prvih dana ustanka kontaktirao Martin Klarić. No svi ovi kontakti partijskih rukovodilaca iz Dubrovnika mogli bi se u prve ratne godine na prste jedne ruke izbrojiti. To je i bilo u granicama mogućnosti ondašnje organizacije u gradu. Isto tako bilo je sasvim realno, obzirom na snagu i uticaj, da ta pomoć bude daleko efikasnija iz Boke i Hercegovine. Uslijed pomanjkanja veza sa Dubrovnikom bio se u to vrijeme sa partijskom organizacijom grada povezao Pavo Čupić, ali je sve ostalo kao do tada.

## PRVA ČELIJA KP

Konačno je vojno-politička aktivnost rezultirala osnivanjem prve čelije KP. Osnovao je Antun Lukateli-Tončić, fotograf iz Herceg-Novog u jednom šumarku blizu automobilske puta za Pločice, tačno na mjestu gdje se odvaja puteljak za selo Gunjinu. To je bilo 27. maja 1941. godine. Sekretar je postao dotadašnji član KP Jugoslav Grahalić-Jugole, koji je i do tada bio član KP, a u Partiju su tog dana primljeni Ivan Gruber, brijač iz Grude, Baldo Katić, zemljoradnik iz Mrcina, Ivo Alvić, namještenik iz Grude i Pavo Čupić, zemljoradnik iz Vataja. Kasnije, u julu 1941. godine, Jugole Grahalić je na sastanku koji je održan kod sela Popovići, u šumici iznad željezničke pruge, osnovao kandidatsku grupu KP. Tada su za kandidate Partije primljeni Marija Radeljević, student iz Dubrovnika, Mladen Grahalić i Vlaho Muhoberac, daci iz Pločica. Kandidati Partije u to vrijeme su učitelji Dušan Grahalić i Luka Tomanović i još neki. Grupe simpatizera KP postojale su u pet do šest sela.

Nakon prvog aktiva SKOJ-a koji je osnovan u Pločicama drugi je osnovan u Grudi 28. maja 1941. godine. Tog dana u SKOJ su primljeni srednješkolci Mato Paljetak, Vinko Veneti-Braco i Nikola Serečić i stolarski naučnik Pasko Vidak. Septembra 1941. Frano Simoni-Miše osnovao je u kući Miljana u Cavtatu još jedan aktiv SKOJ-a u koji su ušli Vinko Miljan, Miho Brailo-Miše, Branko Kaladžić, Ivo Lang, Ivo Sukno i Miho Bratoš-Miro. U decembru 1941. u Čilipima je Vlaho Muhoberac osnovao aktiv SKOJ-a u koji su primljeni Tonko Borovinić, Pero Sukno, Cvijeto Vujičić i Stane Sukno. U Dunavama postoji grupa mladih sipatizera KP koju vodi Ivan Bagoje.

Neposredno pred julski ustanak u Konavlima povremeno ili stalno radi nekoliko ilegalnih političkih radnika. Među njima sa ovog terena najpoznatiji je sekretar partijske organizacije Jugole Grahalić, koji živi ilegalno od dana kada je u Grudi izvršio prvu sabotažu na centrali u kojoj je radio kao električar (ta je centrala bila vlasništvo Nika Korde, ondašnjeg trgovca). To je ujedno period kada svi članovi KP, SKOJ i simpatizeri prebacuju sakupljeni materijal i oružje u buduće centre narodnog ustanka.

## PRVI PARTIZANI

Kada su u susjednoj Hercegovini i Boki otpočele prve oružane borbe ustanicima su se iz Konavala prvi priključili Jugole Grahalić i Baldo Katić, zatim Dušan Grahalić i Luka Tomanović i na kraju Branimir Astić-Miro. Pasko Čupić otišao je u partizane iz Boke.

Ovi drugovi održavali su i dalje živ politički i vojni kontakt s Konavlima. Samo tri-četiri dana poslije formiranja Orjenskog bataljona na Vrbanju u Konavle je došao jedan od rukovodilaca ustanka u tom kraju, Nikola Čirović, sa Mladenom Grahalićem i još dva-tri partizana. Cilj sastanka je bio uspostavljanje što čvršće veze Konavala sa Orjenskim bataljonom i drugi aktuelni poslovi. To su bili prvi oružani i uniformirani partizani koji su se pojavili na ovom području. Tada su partizani hrvatske pripadnosti nosili partizanku sa crvenom petokrakom zvijezdom, ispod koje je bila mala hrvatska zastava, a partizani srpske pripadnosti imali su srpsku zastavu, kako je u to vrijeme zahtijevao interes nacionalne i oslobodilačke borbe.

Spomenutom sastanku u jednoj pećini iznad Soko-grada poviše Dunava i Mrcina prisustvovali su pokretu najodaniji ljudi iz obližnjih sela. Nikola Čirović informirao je prisutne da narodnim ustankom rukovode komunisti, a ne četnici, kako je ljude dezinformirala neprijateljska propaganda, da je to ustanak i oslobodilačka borba svih naroda, a zatim je objasnio ciljeve i zadatke NOB i NOP. Zaključeno je da zapadni dio Konavala treba da surađuje i pomaže bataljon »Luke Vuka-

lovića« u Zupcima i Šumsku partizansku četvu, a da suradnja i pomoć iz istočnih Konavala ide prema Orjenskom bataljonu. Ugovoreno je također da se Dunavljani povežu sa ondašnjim komandantom Vladom Šegrtom i komesarom Stevom Bratićem, te da do tog dogovora dođe što prije.

Do sastanka o kojem je riječ došlo je tri dana nakon oslobođenja Zubaca u Zupcima posredstvom Nika Obradovića-Kovača i Vuka Lasića.

Suradnja sa vojnim jedinicama preko Dunava i Vataja počela je u oktobru 1941. godine i nastavljena je sve do povlačenja naših snaga u Bosnu. Svakih nekoliko dana u pravcu Zubaca i Vrbanja materijal je prebacivan na konjima bez oružane pratnje, a otkako su žandari u ataru sela Kune počeli presretati ovaj »transport« uvedena je oružana pratnja pripadnika Dunavskog partizanskog voda čiji je vodnik bio Marijan Fragić, a vodni delegat — komesar Niko Obradović-Kovač. Marijan Fragić izdavao je i posebne propusnice za tu priliku.

Računa se da je ovim i drugim vezama u Hercegovinu i Boku u to vrijeme prebačeno oko 500 pušaka i nekoliko hiljada metaka, oko deset mitraljeza, veće količine soli i ulja, sanitetski materijal, automobilske gume, pisaci materijal, nekoliko radio aparata, baterije, pisma, uniforme i velike količine hrane. To je najvećim dijelom bila besplatna pomoć, a nešto i redovna ekonomska razmjena koja nije prekidana. Taj put do partizanskih jedinica s jedne strane vodio je najčešće preko Dunavskih rupica, a s druge poviše sela Bani i dalje preko brda Bjelotine.

## ORUŽANE AKCIJE

Nakon stabilizacije fronta u Boki i Hercegovini ili uporedo s tim frontom dolazi i do prvih oružanih akcija u samim Konavlima. Sve te akcije rekonstruirane su pomoću neprijateljskih dokumenata ili iskazima učesnika.

Prva akcija na području Konavala je diverzija na most kojim je prolazio automobilski put Dubrovnik — Herceg-Novi iznad uvale Rombizon kod Cavtata. Taj most nalazi se tačno na granici između Konavala i Župe Dubrovačke. To se dogodilo 14. septembra 1941. godine oko dva sata poslije ponoći, a u diverziji je učestvovala grupa od dvadesetak partizana iz Bilinja, među kojima i Huso Budalica, koji sada stanuje u Beogradu. Od eksplozije porušen je kameni svod od tri i po metra visine i dva i po metra širine, tako da se preko cijelog puta otvorila široka rupa, a ostatak puta protresen i onesposobljen za saobraćaj.

Između 16. i 17. septembra iste godine posjećeno je u Sutorini 19 PTT stupova, također 17. septembra grupa partizana pokidala je PTT veze kod Karasovića.

Nakon više od mjesec dana, 21. novembra oko 6 sati ujutro sedam do osam partizana napalo je željezničku stanicu Vojski Dol, a prethodno su na 282-om kilometru željezničke pruge Sarajevo — Zelenika oštetili prugu vađenjem tračnica.

Prošlo je samo nekoliko dana, a već je, 3. decembra, oko 5,30 sati ujutro prekinuta željeznička pruga kod stanice Nagumanac, tako da je voz skliznuo sa tračnica. U provaliju se srušio jedan vagon i službena kola, a poginule su tri osobe.

Partizani su 29. decembra u selu Palje Brdo uhvatili zastupnika u tzv. Hrvatskom Saboru Iva Trojanovića i osudili ga na smrt strijeljanjem radi protunarodnog rada. Trojanović je ujedno bio prvi ustaški povjerenik za Konavle i lični prijatelj Ante Pavelića.

Prve ratne godine izvršeno je i niz drugih manjih akcija kao što su prepadi na žandarske i karabinjerske patrole (u Kuni i Pločicama), na talijanske vojnike u Mrcinama i sl.

## REPRESALIJE I PRVE ŽRTVE

Povodom odlaska prvih partizana u borbene jedinice i prvih oružanih akcija ustaše u jednom dijelu Konavala, a talijanski fašisti u drugom otpočeli su s represalijama, proganjajima i osvetama.

Navodimo samo neke iz tog vremena:

Prema neprijateljskim dokumentima proizlazi da su talijanski fašisti 10. oktobra 1941. godine uhapsili Boža Čupića iz Grude u vezi odlaska njegovog brata Paska u partizane i da su prilikom pretresa Čupićeve točione pića u Kotoru pronašli veću količinu novca i materijala. Doznali su

da je pretežan dio tog materijala za partizane dao Niko Korda, trgovac iz Grude. Nika Kordu su uhapsili 16. oktobra i tom prilikom kod njega su navodno pronašli dva-tri revolvera. Boža Čupića i Nika Kordu zatvorili su u Kotoru. Kordu su dva dana kasnije, 18. oktobra, osudili na smrt sa još pet komunista iz Škaljara u Boki i strijeljali istog dana na Trojci kod Kotora. Trgovac Korda prva je žrtva NOR u Konavlima.

Nakon toga, 18. novembra, Talijani su uhapsili zemljoradnika, inače jednog od prvaka HSS u Konavlima, Iva Pećara i njegovog sina Đura iz Karasovića zbog sumnje da su oštetili PTT veze kod tog sela, a zatim su na jedno mjesto sakupili sve kućne stvari, a kuću zapalili. Novac, zlatninu i sve vrijednije stvari opljačkali su. Kuća nije potpuno izgorela zahvaljujući intervenciji susjeda.

Talijani su, 2. septembra, izvršili premetačinu u zaseoku Bjeloši i pronašli dvije strojne puške i sanduk municije nakon čega su uhapsili četiri osobe.

U vezi s akcijom kod uvale Rombizon, u Dubokoj Ljuttoj, Talijani su 16. septembra pretresli cijelo selo Obod i na krovu jedne štale pronašli dvije flaše baruta, a u šumi kantu topovskog baruta, 1.200 metaka i drugog materijala, pa su uhapsili grupu od 24 Obođana i jednog Makedonca. Radi iste akcije oni su nešto kasnije uhapsili još devet stanovnika Oboda, Plata i Brašine.

Interesantno je na primjer da su u to vrijeme ljudi hapšeni i zbog privrednih «prestupa». Tako su 18. septembra uhapseni Ivo Pišta i njegov sin Luka, zatim Pero Nonković i Pero Vukić zbog prodaje mlijeka zadrugi u Pridvorju, jer se ta zadruga nalazila u drugoj državi.

Zbog akcije na PTT veze u Sutorini uhapšeno je oko 150 osoba.

Ovdje treba posebno istaći prijateljske i humane osjećaje ljudi u pograničnim konavoskim selima koji su u danima ustaškog pokolja prihvatili nekoliko stotina seljaka susjedne Hercegovine i spasili ih od tih pokolja i masovnih progona.

I u Konavlima Talijani i ustaše otpočeli su s progonima i terorom nad svim ljudima koji nisu željeli da postanu ustaše i da se potalijane. Prvi Konavljani otpremljeni su u logore i zatvore iz kojih se mnogi nisu vratili (Sarajevo, Gospić, Pag, Jasenovac, Stara Gradiška i dr.). Kasnije su i u bližoj okolini stvoreni logori i zatvori od kojih su najpoznatiji Mamula i Prevlaka u Boki, zatvor u Kotoru, a u Dubrovniku Lovrjenac i Kazbek. Da spomenemo još i gubilište na Rudinama kod Stona gdje su pogubljeni brojni građani Dubrovnika. Jedno vrijeme u oba dijela Konavala bilo je proglašeno ratno stanje i osnovan prijevki sud.

## VOJNE JEDINICE I NARODNI ODBORI

Progoni okupatora i ustaša nisu zastrašili narod koji je predano izvršavao ustaničke zadatke i pomagao učvršćenju i održavanju partizanskog fronta na susjednim područjima.

Ovdje treba spomenuti da je Sava Kovačević, koji se jedno vrijeme nalazio na području Zubaca, lično zatražio kontakt sa predstavnicima Konavala. Na zakazani sastanak u Lastvi Trebinjskoj otišli su negdje oko 18. januara 1942. godine Marijan Fragić, Vuko Lasić i Baldo Katić. Poslije referiranja o prilikama i nakon što su dobili uputstva za rad, energični partizanski komandant rastao se s predstavnicima Konavala riječima: »Nemojte da se ovo što smo se dogovorili ne izvrši, jer ćemo se još koji put sreći«, a zatim im je uputio riječi ohrabrenja i podrške.

U to vrijeme došlo je i do dogovora da se u skoro vrijeme na tromeđi Konavala, Hercegovine i Crne Gore, održi sastanak političkih radnika s tih terena, na kojem bi se raspravila pitanja daljnjeg razvitka oslobođilačkog rata na tom području. Do sastanka je došlo na Kunku, u Kožanj Dolu, a iz Konavala je prisustvovalo oko tridesetak aktivista NOP. Sastankom je rukovodio komesar Zubačkog bataljona Spasoje Spaić.

Početak 1942. godine ujedno je i period formiranja prvih vojnih partizanskih jedinica u tom kraju i prvih narodno-oslobodilačkih odbora zatim prvih odbora narodnooslobodilačkog fronta i masovnijih omladinskih organizacija.

Računa se da je NOP u to vrijeme obuhvatao oko 300 aktivista i veći broj ljudi sasvim bliskih NOP.

Prvo je na području Hercegovine od boraca iz Dalmacije formiran jedan vod u sastavu bataljona »Luka Vuka-

lović«, a zatim Dalmatinska četa, kojoj je na čelu bio Dubrovčanin Frano Simoni-Miše, a zamjenik komesara i partijski rukovodilac Mate Bilobrk-Joca, današnji general-major. Ova jedinica izvršila je brojne vojne i političke zadatke i sudjelovala u zaposjedanju Konavoskih brda u prvim mjesecima 1942. godine. Bila je proglašena udarnom. Kasnije prilikom povlačenja za Bosnu, pao je krajem maja 1942. godine njen komandir Frano Simoni-Miše, dok su neki borci izginuli, a drugi pali u zarobljeništvo.

Jugole Grakalić tada je komandir jedne čete Orjenskog bataljona a zatim u Nikšićkom odredu komandant Omladinskog bataljona do pada u zarobljeništvo (odakle se spasio, ali je 20. septembra 1943. godine uhapšen u Herceg-Novom, gdje je došao po zadatku, odveden na Zupce i zaklan od strane četnika).

U neoslobođenim Konavlima prva vojna jedinica osnovana je 25. februara u Dunavama. U sastavu tog Partizanskog voda djelovale su Partizanske grupe u Vatajama, Pločicama, Grudi i Lovornoj. Ovaj vod formacijski je pripadao bataljonu »Luka Vukalović«.

Prvi narodnooslobodilački odbori nastali su iz potreba oružane borbe, snabdjevanja jedinica i okupljanja naroda u NOP.

Nije tačno utvrđeno u kojem je selu osnovan prvi NOO. Pretpostavlja se da je prvi nastao u Vitaljini. S početka je to bio inicijativni odbor osnovan u susjednom bokeljskom selu Žvinje po Stijepu Šarencu 12. novembra 1941. godine, a kasnije je, najvjerovatnije 5. februara 1942. osnovan po Pasku Čupiću u Vitaljini prvi NOO.

Negdje u isto vrijeme NOO osnovan je u Dunavama, a zatim kroz kraće vrijeme u još dva-tri sela. Svakako početkom 1942. u Konavlima radi pet ili šest seoskih NOO.

Prvi Općinski NOO osnovan je u ljeto 1942. u Dunavama u kući Ante Dubretića. Predsjednik je bio Vukan Bećir, zemljoradnik iz Pločica, tajnik Pavo Čupić, zemljoradnik iz Vataja, a brojio je još tri člana.

Krajem 1941. i početkom 1942. vršeni su naponi da se u Konavlima formira oslobođeni teritorij. Naše jedinice poslije političko-vojnih priprema zaposjele su nakon toga sva sela u Konavoskim brdima i zadržale ih do povlačenja naših snaga za Bosnu, odnosno do rasformiranja Južnohercegovačkog partizanskog odreda i Orjenskog bataljona 28. maja 1942. To je bio prvi oslobođeni teritorij na području cijele Južne Dalmacije. Da nije došlo do odstupanja naših snaga vjerovatno bi se realizirali tadašnji planovi da se s većim snagama prođe i u ostale dijelove bar sjevernih i istočnih Konavala.

## KAKO JE DOŠLO DO STVARANJA PRVOG OSLOBOĐENOG TERITORIJA

Iz sačuvanih pisama, a naročito iz prepiske ondašnjeg sekretara partijske ćelije u Dalmatinskoj četi i Mjesnog komiteta KP u Dubrovniku mogu se do tačnina rekonstruirati tadašnji događaji i spomenuta operacija oslobađanja jednog dijela Konavala.

Ovoj akciji partizana, kako saznajemo iz pisama, pružili su otpor samo pripadnici ondašnje seoske milicije. U tom razdoblju komesar Dalmatinske čete bio je Martin Klarić-Mirko, koji je boravio na Konavoskim brdima radi političko-organizacionih i vojnih zadataka. Njegov zamjenik u danima stvaranja oslobođenog teritorija bio je Mate Bilobrk-Joco.

Iz pisama dalje saznajemo da je tih dana bilo ozbiljnih razgovora o prerastanju Dalmatinske čete u bataljon. Tako je na Grabu održan sastanak sa predstavnicima ustanika iz Hercegovine i zaključeno da se borci iz Dalmacije koji su se nalazili u Orjenskom bataljonu raspodijele u Dalmatinsku četuju koja je trebalo da preraste u bataljon. Za komandira čete tražen je Jugole Grahalić koji je prisustvoovao sastanku, ali Orjenci nisu htjeli da se rastanu od svog najboljeg komandira.

Povodom oslobađanja dijela Konavala na Grabu je s grupom Konavljana sastanak održao Martin Klarić-Mirko, a prisustvoovao je i jedan od članova Pokrajinskog komiteta KP Crne Gore, koji je želio da se upozna sa prilikama u Konavlima. Klarić je na tom sastanku pročitao proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, zatim poziv koji je hrvatskim rodoljubima uputila tajna radio stanica Slobodni Hrvati dana 15. aprila 1942. U proglašenju i pozivu se govori o karakteru oslobodilačke borbe i o mjestu svih poš-



tenih Hrvata u NOB. Ista stanica je i 22. aprila ponovila poziv svim rodoljubivim Hrvatima da se odmetnu u šume i pridruže borbi. Prisutni su zatim diskutirali o mogućnostima partizanske mobilizacije u Konavlima. Klarić je dalje upoznao prisutne sa ciljevima partizanske borbe i njihovim zadacima, zatim o zlodjelima okupatora i njihovih pomagača. Sastanak na Grabu trajao je četiri do pet sati.

U vezi s zadacima oružane borbe prema oslobođenom dijelu Konavala i drugim selima krenuli su 23. aprila komesar Martin Klarić i zamjenik komesara Mate Bilobrk.

Poslije akcije na Konavoskim brdima spominje se održavanje još jednog sastanka na Grabu, kojem su prisustvovali komandir i komesar Odreda, komandir i komesar Zubačkog bataljona, a sa strane Dalmatinske čete Frano Simoni-Mišić (Sokol) i Martin Klarić-Mirko. Tom prilikom izvršena je vojna analiza akcije. Spominje se da je operacija izvršena po natježem vremenu, da je padala kiša tokom cijele operacije, da su u Konavoskim brdima zatečeni stariji i mladi stanovnici budući je prethodno izvršena mobilizacija u neprijateljsku vojsku. Izvijesteno je također da su narodu u selima Stravča, Duba i drugima o ciljevima narodne borbe govorili komesar Odreda i Dalmatinske čete. Rečeno je također da su uhvaćena dva žandara i jedan ustaša i da je jedan žandar (Žabica) pušten nakon što je dobijena zadovoljavajuća informacija iz Cavtata, dok su druga dva osuđena i strijeljana.

Dok je još postojao oslobođeni teritorij iz Cavtata su 4. maja u partizane došli omladinci Miho Brailo, Ivo Lang, Miho Bratoš, a dan kasnije i Emilio Bego. Pridružili su im se braća Petar i Đorđe Vragolov, zatim Mengola, koji su se kasnije pridružili četnicima, kamo su po svemu i pripadali. Isto tako u prvim mjesecima 1942. partizanima su se iz Grude pridružili Mato Mostahinić i Antun Bratoš-Tonka.

### STAGNACIJA POKRETA

Nakon izdaje četnika i treće neprijateljske ofenzive, povlačenjem naših snaga iz Hercegovine i Crne Gore u Bosnu, krajem maja i početkom 1942. godine nastaje jedan period stagnacije NOP. Nestanak vojnog, političkog i drugog oslonca u Hercegovini i Crnoj Gori negativno se odrazio i na NOP u cijeloj Južnoj Dalmaciji.

To je bilo ohrabrenje za okupatora i kvislinge svih boja i znak za ponovna hapšenja, interniranja i razbijanje naših snaga na frontu i u pozadini. Četnici, Talijani i ustaše nastojali su da obezglave i potpuno unište NOP na cijelom ovom području. Na udaru su i ovog puta bili komunisti. U ruke neprijatelja pali su brojni rukovodioci i organizatori ustanka i poslije zvjerskog mučenja poubijani. Ostali partijski, politički i vojni kadrovi ispunili su zatvore i logore u Trebinju i na Zupcima, u Lovrjencu i Kazbeku u Dubrovniku, na Mamuli i Prevlaci, u Kotoru itd. Nekoliko stotina boraca i suradnika NOP našlo se u to vrijeme u rukama neprijatelja. U Kazbeku su zvjerski mučeni Dragica Pravica i Rade Pravica, Spasoje Spačić i drugi, a zatim su ih Talijani izručili četnicima, koji su ih ponovno podvrgli torturi i najzad ubili. U Kazbeku se našao i Petar Grubišić — Jure, član Pokrajinskog komiteta KP za Dalmaciju, koji je takođe mučen i najzad strijeljan. Tad je ubijen i Ivo Vukušić, član Mjesnog komiteta SKOJ-a u Dubrovniku, koji je također dospio u Kazbek. Život je u Hercegovini izgubio i omiljeni SKOJ-evski rukovodilac Dubrovnika Frano Simoni-Mišić. I njega su ubili četnici.

Gubitkom oslobođenog teritorija i oružane snage iz ovih krajeva cjelokupni pokret i borba doživljavaju jedan veći period stagnacije. Sve što je godinama brižljivo pripremano, a u prvim poratnim mjesecima realizirano tih je dana ozbiljno dovedeno u pitanje. Nestali su brojni NOO, omladinske organizacije, partijske organizacije, a održali su se tu i tamo samo pojedinci zahvaljujući ličnom snalaženju i podršci naroda.

U Konavlima se iz tog perioda sačuvalo jedno jezgro revolucionera zahvaljujući podršci koju su imali prvo u selu Dunave, a zatim od još nekih aktivista u drugim selima. Taj najteži period preživjeli su Niko Obradović-Peko, Baldo Katić, Pasko Čupić i Jovan Ratković. (Baldo Katić je kasnije umro u Dubrovačkoj bolnici gdje se liječio pod drugim imenom, ali je pred smrt bio otkriven i prokazan ustašama).

Pojedinci koji su se sačuvali od hapšenja i progona počeli su nakon izvjesnog vremena prikupljati snage i raditi na organizaciji odbora, partijskih i omladinskih organizacija, vojnih jedinica i sl. U tome odlučujuću ulogu igraju drugovi koji su se bili sklonili u Dunave. Njima se postepeno pridružuju i ostali aktivisti, tako da su u drugoj polovini 1942. obnovljeni brojni punktovi NOP.

Početkom 1943. godine već radi 14 narodnooslobodilačkih odbora u selima i jedan općinski odbor. U toj godini osnovane su i partijske organizacije u Dunavama, Čilipima i Pločicama, zatim nekoliko aktiva SKOJ-a i općinski komitet SKOJ-a. To je također period ponovnog uspostavljanja Konavoskog partizanskog odreda, koji je pretežno stacionirao u Dunavskim rupama. Komandir Odreda bio je Pasko Čupić, a komesar Niko Obradović-Peko.

Tako je NOP u Konavlima relativno dobro pripremljen da iskoristi vojnički i politički kapitulaciju talijanskih fašista septembra 1943. godine, koja je s druge strane doprinijela daljnjem izvršenju i proširenju pozicija NOP.

Iz talijanskih logora i zatvora vratilo se niz drugova, koji su se ponovno uključili u rad. Zaplijenjeno je dosta oružja i opreme, a događaji koji su uslijedili priveli su pokretu i najkolebljivije elemente. Uticaj ustaša i do tada je bio sveden na naimanju mjeru, a tada je i kod mačekovaca i pristalica monarhije nastalo osipanje. Predstavnici reakcionarnog klera već su se bili kompromitovali suradnjom sa ustašama i okupatorom. Konavle su teritorijalno u cjelini potpale pod tzv. NDH, a jednog okupatora zamijenio je drugi — njemački.

Ni taj period, međutim, nije prošao bez žrtava. Pored Jugole Grahalića, život je izgubio i njegov brat Dušan, koji je poslije pete ofenzive došao u ove krajeve radi vojno-političkih zadataka. Pao je u ruke četnika koji su ga ubili u Dužima. U to vrijeme četnici su ubili i Ivicu Kresića i Paska Vidaka.

Nakon odlaska Paska Čupića sa ovog terena za komandanta Konavoskog odreda imenovan je Mladen Grahalić, a kasnije dolaskom Druge dalmatinske brigade na područje Vilusa iz sastava brigade izdvojeni su Mijo Popović i Branko Kalčić, koji su imenovani za komandanta, odnosno komesara Odreda.

### PONOVNE VOJNE AKCIJE

Konavoski odred u suradnji sa bližim vojnim jedinicama ili samostalno izvršio je niz vojnih akcija na snage okupatora i kvislinga. Spominjemo samo akcije u Mokrinama, Vojskom Dolu, Sutorini, zatim na nekim mjestima u Konavlima i Župi Dubrovačkoj.

Početkom 1944. godine u Dunavskim rupama održan je veliki miting naroda iz susjednih krajeva na kojem su govorili politički i vojni rukovodioci Konavala. Tad funkcioniraju svi politički organi i organi vlasti po selima i za općinu. Mobilizacija novih boraca za NOB je svakodnevna i masovna. Odred je narastao na 150 boraca, a više grupa partizana upućeno je u Drugu dalmatinsku brigadu, s kojom je uspostavljena veza na Vilusima. Iz Dalmatinske brigade upućene su 28. maja dvije čete da protjeraju četnike sa Zubaca. Ove su čete sa Konavoskim odredom tom prilikom izvršile napad na njemački garnizon u Mrcinama, pa je od Graba do Mrcina uništen veći broj četnika i Nijemaca. Početkom istog mjeseca, 2. maja, pripadnici njemačke Vražje divizije opkolili su u Dunavskim rupama partizana Joza Valjala (oko 20 vojnika), ali se on nije predao već je u borbi ubio jednog i ranio drugog neprijateljskog vojnika, zakopao partizanski materijal, a zatim se ubio da živ ne padne u ruke fašista.

Tih dana nije bilo dana a da se ne izvrši neka vojna akcija ili likvidacija neprijateljskih agenata, koje se nastavljaju tokom cijelog ljeta sve do konačnog oslobođenja Konavala. U političkom i vojnom pogledu uspostavljeni su čvrsti kontakti sa političkim i vojnim rukovodstvima na svim okolnim terenima prema Hercegovini, Boki, Dubrovniku itd. Preko Konavoskog odreda ide masa novih boraca u partizanske jedinice s tih terena.

Osobito je dobro bio razvijen propagandni i agitacioni rad na razbijanju političkih ostataka nekadašnjih građanskih partija i suradnika ustaša i okupatora.

Garnizoni u Konavlima pojačani su pripadnicima ustaša, njemačkim vojnicima, domobranima, a bila je osnovana i tzv. seoska milicija. Za ustaše izvršena je prisilna mobilizacija konavoskih mladića, koji su kasnije, skoro u cjelini, prešli u Partizanski odred ili druge naše jedinice. Osobito je brojna bila seoska milicija koju je u Konavlima za interese Mačeka organizirao Pero Bakić iz Čilipa (predstavnicu partizana u više navrata pregovarali su s ovim mačekovcem da pristupi NOP, ali on se stavio potpuno u službu ustaša, pa je kasnije kao »škripar« likvidiran).

Nemoćni da vojnički i politički unište partizane ustaše su i u Konavlima pribjegli mučkim ubistvima i teroru. U noći bi dozivali pojedine ljude iz kuća i ubijali ih.

Konavoski odred djeluje i van Konavala. Često su borci ovog Odreda koordinirali sa akcijama jedinica u Boki i Hercegovini. Već je poslije pete ofenzive na teren Zubaca došao Marko Vučurević, koji se odmah povezuje sa Konavoskim odredom, a na terenu Sutorine i Boke tada se nalaze prvoborci tog kraja Janko Beko, Luka Matković i Ljubo Kosić. Tada je formirana i Prva bokeljska brigada, a u Hercegovini djeluje Deseta hercegovačka brigada.

### SAVJETOVANJE U POŽARNOM

Za učvršćenje pokreta i njegovo daljnje političko i idejno proširenje osobito je važno partijsko i skojevsko savjetovanje u malom hercegovačkom selu Požarno, koje je tada bilo centar okružnih rukovodstava za Južnu Dalmaciju. To je i prvi pravi kontakt tih rukovodstava sa pokretom u ovom dijelu dubrovačkog područja.

Ovim savjetovanjem u julu 1944. rukovodio je ondašnji sekretar Okružnog komiteta Partije Vili Eterović, dok je savjetovanjem SKOJ-a rukovodio Jozo Bačić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a. Tih dana bila je naime raspuštena partijska i skojevska organizacija na području Dubrovnika, pa je tada izvršena cjelokupna reorganizacija i obnova svih organizacija.

Tom prilikom kotar Dubrovnik podjeljen je na tri manja kotara (Konavle, Dubrovnik i Dubrovačko Primorje), postavljena su partijska povjereništva i imenovana rukovodstva ostalih organizacija i vlasti. Za sekretara partijskog povjereništva u Konavlima postavljen je Niko Obradović-Peko (kasnije sekretar Kotarskog komiteta Konavle — Župa).

Savjetovanje je obavezalo sve komuniste bivšeg kotara na vršenje borbenih zadataka, na mobilizaciju novih boraca, na čišćenje organizacija od kolebljivih elemenata i neprijatelja, na raskrinkavanje nosilaca nazadnih ideja i politike, na razbijanje vojnih i političkih formacija okupatora i njihovih suradnika, na popularizaciju odluka AVNOJ i ZAVNOH itd.

Uspostavljena je i veza sa okružnim i vojnim rukovodstvima za Južnu Dalmaciju koja se nalazila na Lastovu, Visu itd. U nekoliko navrata ispod Čilipa dolazili su brodovi s opremom, a odlazili pojedinci do Lastova i dalje. Samo u jednom navratu dopremljena je cjelokupna oprema za naoružanje najmanje stotinu boraca.

Morskim pravcem dospjela je u Konavoski odred prvo grupa od četiri engleska komandosa, a zatim još nekoliko tako da je ta grupa brojila oko 20 komandosa, koji su se uključili u naše vojne akcije. Oni su se nakon izvjesnog vremena vratili. Kako smo kasnije doznali oni su se u naše redove uključili skoro slučajno jer im je cilj bio četnički štab u Slivnici.

Komandosi su ipak pomogli u nizu diverzantskih akcija jer su raspolagali odgovarajućim sredstvima. Uz njihovu pomoć miniran je veliki željeznički most kod Pločica i izvršeno bombardiranje njemačkih postrojenja na Mećajcu kod Cavtata.

Konavoski odred je pod rukovodstvom Mija Popovića izvršio brojne akcije osobito na komunikacije. Skoro svakog dana vršeni su napadi na vozove i prugu tako da je saobraćaj često prekidan, a kasnije skoro obustavljen. Slično se događalo i na automobilskom putu. Seoska milicija je potpuno razoružana, a pripadnici odreda i pored garnizona gotovo slobodno su se kretali u svim selima Konavala. Neprijatelj nije imao mira ni u dva-tri garnizona. Tih dana likvidiran je gestapovac Đuro Radonić i drugi, a ostali, kao pop Jelinović i drugi odgovarali su kasnije pred narodnim

sudom. Ustaša Bjelokosić koji je u bolnici pokazao komunistu Balda Katića, i koji je činio razbojstva u unutrašnjosti, likvidiran je u Čilipima.

Najteži okršaj imao je Konavoski odred u svitanje 2. septembra u brdima iznad Konavala kada je bio opkoljen od jačih snaga neprijatelja. Vještim manevrima izbjegao je uništenje, ali je tog dana poginuo obavještajac naše Mornarice Tonko Borovinić, dok su zarobljeni Anka Alamat, Miho Radović, jedan talijanski antifašista i dva-tri engleska komandosa. I drugom prilikom, kod napada neprijatelja na Kunu, Odred je imao gubitaka.

Pored ovih vojnih akcija i suradnja sa susjednim partizanskim jedinicama u ovo vrijeme i ranije osobito treba istaći strpljiv i uporan rad svih faktora na jačanju i širenju bratstva i jedinstva. U Konavlima, na tromeđi triju naših republika, tokom rata nije pala ni jedna bratoubilačka žrtva. To u prvom redu treba zahvaliti naporima komunisti i svih rodoljuba koji su tokom cijele borbe, u danima kada se radilo o istrebljenju naših naroda, bili svjesni svog zadatka i poziva druga Tita da se čuva bratstvo i jedinstvo, kao najpreči zadatak naše borbe. Već je rečeno kako je na inicijativu konavoskih komunisti i naroda spašeno od ustaškog pokolja nekoliko stotina hercegovačkih seljaka u prvim danima nakon kapitulacije stare Jugoslavije. Treba se podsjetiti još jednog događaja iz kasnijih ratnih dana. U prvoj polovini 1943. godine četnički komandant Ridešić pripremio je s Talijanima krvavi pohod na Konavle. Četnici su se već bili okupili na Zupcima. Tog dana pred četnike i Talijane s puškomitraljezom u rukama stupio je ondašnji komandir Partizanskog odreda na Zupcima Vuksan Spaić i pozvao, izlažući se velikoj opasnosti, zubački narod da spriječi taj pohod. »Tko želi dobro sebi i svom narodu, rekao je, neka mi se priključi, da se spriječi krvavi pokolj«. Na poziv Spaića odazvalo se oko 40 ljudi iz Zubačkih rupa, pa je taj pakleni plan razbijen. O tom bratstvu i jedinstvu govorio je na spomenutom mitingu u Dunavskim rupama početkom 1944. pred oko tristo ljudi i obavještajac Drugog korpusa NOV Vojo Ivanović.

### OSLOBOĐENJE KONAVALA

Jesen 1944. bili su sazreli vojni i politički uslovi da se pristupi konačnom oslobođenju Konavala.

Poslje borbi u Hercegovini i oslobođenja tih krajeva po jedinicama NOV u Konavle je prodrla Druga dalmatinska brigada, koja je, sa Konavoskim partizanskim odredom, prvo zaposjela Konavoska brda, a zatim do 15. oktobra i sva sela u Gornjoj strani Konavala. U isto vrijeme Prva bokeljska brigada ovladala je selima na putu prema Boki gdje je nastavila operacije. Sa zauzimanjem Cavtata 18. oktobra izvršeno je konačno oslobođenje svih konavoskih sela.

To su bili dani slavlja ljudi u Konavlima. Na velikom narodnom mitingu u oslobođenoj Grudi, u kojoj su se smjestile vojne komande, politička rukovodstva i organi vlasti, prisustvovalo je nekoliko hiljada stanovnika i boraca. Govorili su tadašnji komandari Druge dalmatinske brigade Obrad Egić i komesar brigade, te predstavnici Konavala.

U vojne jedinice NOV pristupilo je nekoliko stotina Konavljana. Narodni odbori preuzeli su svu vlast i izvršili ogroman zadatak ishrane i opskrbe svih boraca i pozadinskih jedinica i organa. S tog terena opskrbljivane su tri brigade koje su napadale Boku.

Još nekoliko mjeseci potrajalo je gonjenje grupica tzv. škripara, (sebe su nazivali križarima), koje su predvodili Pero Bakić i Mato Martinac, iz Čilipa, pa se moglo pristupiti odgovornom i važnom zadatku obnove i izgradnje porušene zemlje, onako kako su to htjeli i željeli brojni drugovi koji se nisu vratili iz narodne revolucije i oslobođilačkog rata.

Tim je drugovima narod Konavala podigao na Grudi spomenik sjećanja i zahvalnosti, koji je izradio prvoborac ovog kraja Luka Tomanović. Tim drugovima i svim učesnicima NOP naš je narod podigao još veličanstveniji spomenik u cijeloj zemlji — u našoj zajednici izgrađen je u ovih 20 godina neuništivi socijalizam za suvremenike i pokoljenja.